

УДК 7.049.2(410) : 069.02(477.54)

Філатова Марина Іванівна,
аспірант Харківської державної академії
дизайну і мистецтв,
завідувач відділом зарубіжного мистецтва
Харківського художнього музею
fillmarina1@gmail.com

ДОСВІД РОЗШИФРОВКИ АНГЛІЙСЬКОЇ КАРИКАТУРИ З КОЛЕКЦІЇ ХАРКІВСЬКОГО ХУДОЖНЬОГО МУЗЕЮ

Мета роботи – спроба детально проаналізувати старовинну англійську гравюру Ісаака Крукшенка «Натяк Джона Буля на вигідний союз» (1794): розшифрувати зміст реплік, показати весь діапазон натяків та алюзій, реконструювати історичний контекст. **Методологія** дослідження полягає в застосуванні традиційних методів вивчення мистецьких явищ, де історико-культурологічний метод поєднано із системним підходом і доповнено компаративною методикою. Метод мистецтвознавчого аналізу використано для виявлення особливостей творчої манери І. Крукшенка. **Наукова новизна** роботи полягає в розширенні діапазону дослідження англійської карикатури межі XVIII – XIX ст., що може стати предметом вивчення різних дисциплін: мистецтвознавство, соціологія, психологія, психоісторія, філологія та ін. У пропонованій роботі вказаний предмет розглядається як вид художньої творчості зі своєю пластичною мовою та своїми засобами художньої виразності. Слід відзначити, що фундаментального дослідження з англійської політичної карикатури XVIII – XIX ст. досі немає, тому багато питань до цього часу не висвітлено. **Висновки.** Встановлено, що карикатура цього періоду є своєрідним перекладом явищ російської дійсності мовою англійського гумору. Виявлено використання в англійській сатиричній графіці символів-персоніфікацій, наприклад, таких як Російський ведмідь та Джон Буль. Визначено характерні художні особливості творчої манери І. Крукшенка. Наведено огляд наукових праць щодо вивчення англійської карикатури кінця XVIII – початку XIX ст.

Ключові слова: англійська карикатура, Катерина II, Російський ведмідь, колекція Харківського художнього музею.

Філатова Марина Ивановна, аспирант Харьковской государственной академии дизайна и искусств; заведующая отделом зарубежного искусства Харьковского художественного музея

Опыт расшифровки английской карикатуры из коллекции Харьковского художественного музея

Цель работы – попытка детально проанализировать старинную английскую гравюру Исаака Крукшенка «Намек Джона Буля на выгодный союз» (1794): расшифровать содержание реплик, показать весь диапазон намёков и аллюзий, реконструировать исторический контекст. **Методология исследования** заключается в применении традиционных методов изучения художественных явлений, в которых историко-культурологический метод сопряжен с системным подходом и дополнен компаративной методикой. Метод искусствоведческого анализа использован для выявления особенностей творческой манеры И. Крукшенка. **Научная новизна работы** состоит в расширении представлений об изучении английской карикатуры рубежа XVIII – XIX вв., которая может стать предметом изучения в различных дисциплинах: искусствоведении, социологии, психологии, психоистории, филологии и др. В

предлагаемой работе указанный предмет рассматривается как вид художественного творчества, со своим пластическим языком и своими средствами художественного выражения. Следует отметить, что фундаментального исследования по английской политической карикатуре XVIII – XIX вв. нет, поэтому многие вопросы до сих пор не освещены. **Выводы.** Установлено, что карикатура этого периода является своеобразным переводом явлений российской действительности на язык английского юмора. Выявлено использование в английской сатирической графике символов-персонификаций, например, таких как Русский медведь и Джон Буль. Определены характерные художественные особенности творческой манеры И. Крукшенка. Приведен обзор научных трудов по изучению английской карикатуры конца XVIII – начала XIX вв.

Ключевые слова: английская карикатура, Екатерина II, Русский медведь, коллекция Харьковского художественного музея.

Filatova Marina, postgraduate of Kharkiv State Academy of Design and Fine Arts, Head of Foreign Art Department of Kharkiv Art Museum

The transcript experience of the english caricature, from the Kharkiv art museum collection

Purpose of Research. The purposes of the work are to attempt a detailed analysis of old English, engraving by Isaac Krukshenko «Hint John Bull into a profitable alliance» (1794), to decipher the meaning of the replicas, to show the full range of hints and allusions, to reconstruct the historical context. **Methodology.** The research methodology is to use traditional methods of study of artistic phenomena in which historical and cultural method combined with a systematic approach and supplemented comparative method. The art analysis method is used to identify Krukshenko's features creative manner. **Scientific Novelty.** The scientific novelty of the work is to expand the range of study English caricatures time limits XVIII - XIX centuries, which may be the subject of study in different sciences such as art history, sociology, psychology, psychohistory, philology etc. In this study, the specified object is seen as a form of art, with its plastic language and their means of artistic expression. **Conclusions.** It is established that the caricature is a kind of translation phenomena of Russian life in the English language humor. In British literature, the author shows the using of the satirical graphic symbols, personification such as the Russian bear and John Bull. The characteristic features of the artistic creative Krukshenko's manner are analysed. The review of scientific papers on the study of English caricature late XVIII - early XIX century is considered.

Key words: English caricature, Catherine II, Russian bear, Kharkiv Art Museum collection.

Актуальність теми дослідження. Англійська карикатура донині залишається поза увагою вітчизняних науковців. Водночас європейська сатирична графіка, у тому числі і англійська, є складовою багатьох музейних колекцій. Це актуалізує дослідження цієї ще маловивченої галузі мистецтва. Видатний мистецтвознавець і теоретик Ернст Гомбріх зазначав, що карикатура як вид образотворчої діяльності анітрохи не менше належить історії мистецтва, ніж портрет або вітварний живопис [8, 199]. Запропоноване дослідження ставить за мету привернути увагу до карикатури як до твору мистецтва і цікавого історичного джерела, що вимагає часом багаторівневого дешифрування: історичного, іконографічного, літературного, лінгвістичного.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Перші дослідження, присвячені англійській політичній карикатурі межі XVIII – XIX ст., почали виходити друком у середині XIX ст. Усі роботи з цієї теми можна розподілити на декілька груп. Це загальні дослідження з історії карикатури, до складу яких включено розділи з історії англійської політичної сатири кінця XVIII – XIX ст., роботи, які вивчають творчість

окремих майстрів, каталоги різних музейних колекцій та виставок, довідкові видання. Серед загальних видань слід, перш за все, назвати дослідження А. Олександрі, А. Філона, Ф. Клингера, Б. Лінча, Г. Пілтца, Г. Вейрата, Т. Райта [9; 10; 12; 13; 14; 15; 16]. Усі дослідники сходяться на думці, що межа XVIII – XIX ст. – це період розквіту англійської політичної карикатури.

Особливо слід відзначити фундаментальний одинадцятитомний каталог карикатур із зібрання Британського музею, що видавався з 1870 по 1954 рік. Перші чотири томи, у 1870 – 1883 роках, підготував Ф. Д. Стівенс, а всі наступні М. Д. Джордж. Це видання, де детально анотовано понад 17 000 сатиричних гравюр (з XIV століття і до 1832 р.), залишається основним дослідженням, без урахування якого неможливе серйозне вивчення англійської карикатури [11].

Вітчизняних досліджень з англійської політичної сатири немає. У відомому російськомовному «Словнику» Д. О. Ровінського описані лише ті аркуші, що тематично пов'язані з Росією [3]. О. В. Швиров, простежуючи історію розвитку карикатури в різних країнах впродовж століть, приділяє увагу і політичній сатирі Англії кінця XVIII – XIX ст. [7]. Карикатура, стверджує автор, служила газетою для тих, хто не вмів читати та задовольняла смаки нижчих класів [7, 101].

У XXI ст. В. П. Шестаков розглядає англійське образотворче мистецтво як цілісний процес, що відображає ментальність нації, зростання національної самосвідомості, особливості національного характеру, того, що в науковій літературі прийнято позначати терміном «Englishness». Окремий розділ книги присвячений «золотому століттю» англійської карикатури [8].

Вчені із Санкт-Петербурга В. Успенський, А. Россомахін і Д. Хрустальов докладно розглядають розвиток англійської карикатури на зламі XVIII – XIX ст. століть, приділяючи чималу увагу розвитку та загальним характерним рисам, властивим, в цілому, англійській сатиричній графіці. Опрацьовують гравюри з російською тематикою, досліджують творчість видатних карикатуристів, особливості їх художнього стилю [1; 5; 6].

Мета дослідження – проаналізувати одну з англійських карикатур кін. XVIII ст. зі збірки Харківського художнього музею. Показати, що карикатура може стати предметом вивчення в різних дисциплінах. До неї можуть бути застосовані методи, що використовуються в мистецтвознавстві, історії, соціології, психології, психоісторії, філології та ін. Розглянути карикатуру як вид художньої творчості зі своєю пластичною мовою та своїми засобами художньої виразності. Довести, що в карикатурі в яскравій образній формі знаходили відображення найрізноманітніші історичні події та мистецькі явища (театр, література, мода). Тому сатиричні гравюри є цінним історичним джерелом.

Виклад основного матеріалу дослідження. Традиції свободи слова і друку, використання дешевої техніки офорта – все це створило сприятливіші умови для розвитку політичної карикатури в Англії у порівнянні з континентальною Європою. Англійські графіки перетворили карикатуру на справжнє мистецтво, що володіє специфічними особливостями авторської мови.

Протягом своєї історії англійська графічна сатира зазнала значної еволюції. Аркуші першої половини XVIII століття ще не можна назвати карикатурами в сучасному розумінні – то були складні, з численною кількістю деталей алегоричні композиції, які часом неможливо було зрозуміти без ключа або супровідного тексту до зображення. У результаті реформи жанру, проведеної У. Хогартом в 1760-1770-х рр., мова та характер англійської карикатури радикально змінюються. На зміну архаїчним «емблематичним» аркушам приходять лаконічні та яскраві гравюри з ясним сюжетом та добре впізнаваними персонажами.

У колекції західноєвропейських гравюр, що належать Харківському художньому музею, зберігається 115 творів видатних англійських карикатуристів кін. XVIII – поч. XIX ст. Творчість Ісаака Крукшенка (1764-1811) представлено дванадцятьма аркушами 1794 – 1801 рр., тематично пов'язаних з історією Росії. Уперше російські персонажі з'явилися в англійській сатиричній графіці наприкінці 1730-х рр., а з останньої чверті XVIII ст. вони вже регулярно зображувалися карикатуристами. Усі зарубіжні події, які потрапляли в поле зору англійських карикатуристів, сприймалися через призму англійських інтересів. Тому з російської історії в англійській карикатурі відображені в основному війни та дипломатичні конфлікти за участю Англії.

Детально проаналізуємо карикатуру Ісаака Крукшенка «John Bull's Hint for a profitable alliance» («Натяк Джона Буля на вигідний союз») (Інв. № 1528-ГЗ ХХМ) [3, Т. II, стовп. 902, № 524; 125, Vol. VII, p. 103, № 8487] з фондів Харківського художнього музею. Ця розфарбована аквареллю гравюра була опублікована видавцем Семюелем Форосом в Лондоні 26 вересня 1794 р.

У карикатури свої закони, своя система образів, своя логіка. В ній найвищавішим чином переплітається реальне з фантастичним, живі істоти перетворюються на механізми, люди – на тварин, а тварини – на географічні поняття, неживі предмети набувають людської подобі і мови [2, 26]. Про таку своєрідність карикатури говорить сама її назва, що походить від італійського слова «сагісаге», що означає «навантажувати», «перебільшувати», «обтяжувати», і характеризує основну особливість сатиричного малюнка – умисне перебільшення певних елементів зображуваного, сміливий відхід від правдоподібності, прагнення підкреслити, гротескно виділити окрему деталь задля досягнення найбільшої виразності. Однак це і сприяє переконливості і внутрішній правдивості сатиричного образу, посилює його емоційний вплив.

У правій частині аркуша зображено Катерину II (уроджена Софія Августа Фредеріка, 1729 – 1796, Російська імператриця у 1762 – 1796 рр.) на троні. Імператрицю змальовано такою товстою, що трон майже не видно, лише спинку з відтворенням герба Російської імперії. Зазвичай за іноземними персонажами англійських карикатур закріплювалися декілька незмінних характеристик, що переходили з аркуша в аркуш. Такі були закони жанру: герої карикатур мали легко впізнаватися, а колізії багатьох аркушів будувалися на заздалегідь відомих стереотипах [6, 15]. Так, головними рисами карикатурного образу Катерини II стали невгамовна жадоба влади і настільки ж нестримна розпуста. Уся сцена відбувається у приміщенні, що нагадує будуар: дуже багато рожевого ко-

льору, вульгарні троянди на підлозі. Російську імператрицю Крукшенк зображує у непристойній сукні з рюшами, величезним декольте, пір'ям та фатою на голові. Замість благородної горностаєвої мантиї – леопардова з хвостом, який тримає в руках Катерина II. Це натяк на те, що німецька принцеса спіймала, як то кажуть, «долю за хвіст», коли вийшла заміж за Російського імператора Петра III та згодом стала імператрицею Всеросійською. З незапам'ятних часів, леопард вважається символом дикості, а на Заході Росію вважали далекою та дикою країною.

Поряд із Катериною II ми бачимо охоронця у ведмежачій шкурі. З XVIII ст. і аж до наших днів ведмідь залишається головним символом Росії в європейській, а з XX ст. – і в світовій карикатурі. Досить сказати, що, починаючи з Катерини II і донині, всі без винятку правителі Росії незмінно зображувалися у ведмежачому вигляді. Європейці вважали країну північною, тому природним для неї був тваринний образ ведмедя. «Ведмежий» зовнішньополітичний символ Росії є «західним винаходом», що викликав різні асоціації: від переваги і сили до варварства та агресії [4, 198].

Ліворуч у галантному поклоні перед імператрицею схилився справжній фронт – принц Уельський. Його саркастично називали «першим джентльменом Європи», який «прославився» своєю зовнішністю, чарівністю і манерами, а також розпустою і вмінням робити великі борги. У 1794 році сума боргу принца Уельського досягла неймовірних розмірів. Його батько король Георг III відмовився оплачувати борги, доки син не подорослішає і не одружиться нарешті на благопристойній особі. Але на той час принц вже був у таємному шлюбі з католичкою Марією Фіцгерберт, однак король цей шлюб не визнав. Принц пообіцяв батьку, що він розірве шлюб з Фіцгерберт і одружиться на принцесі Брауншвейгській. Ця тема обговорювалася в усіх вітальнях шляхетних англійських домів. Творча фантазія підштовхує художника до створення сцени сватання. Але в основі її все ж таки залишається історична правда. Дійсно, Катерина II була найбагатшою нареченою тогочасної Європи. Крім того, горезвісна розпусність Катерини, її захоплення молодими фаворитами були також відомі широкому загалу та стали темою численних карикатур (Джеймс Гілрей «Амстердам у скрутному становищі, або Остання сцена республіканської пантоміми» (Інв. № 1476-ГЗ ХХМ); Ісаак Крукшенк «Ганьба Бобаділа, або Кейт у люті» (Інв. № 1519-ГЗ ХХМ) та ін.). Нарешті, вона, як і Марія Фіцгерберт, була вдовою.

У ролі свата виступає Джон Буль – персонаж, що втілює британську націю. Епоха Французької революції і наполеонівських воєн стала в Європі часом зростання національної самосвідомості. Саме тоді одним з найбільш популярних персонажів карикатур стає Джон Буль, збірний образ типового англійця: кремезний любитель британського грогу і ростбіфу, прямодушний традиціоналіст із середнього класу, відданий монархії, але такий, що свято охороняє «права вільнонародженого англійця». Джона Буля майже завжди зображували червонопиким низькорослим товстуном з хитрою фізіономією, з неодмінними бакенбардами, у червоному сюртуку, білих лосинах (костюм кольорів британського прапора) і короткому циліндрі. Але у період правління Георга персонаж

міг зображуватися одягнутим не у червоний жилет, а у фрак королівського синього кольору. На цій карикатурі кольори британського прапору активно використані в одязі принца Уельського, а у Джона Буля з-під пальто визирає фрак синього кольору. Сват старанно розхвалює наречену: «Ось, мій хлопчику, прекрасна пишна вдова, та до того ж вона дуже тепла і сердечна. Якщо ти отримаєш її, тобі не треба буде ні про що просити батька або приятелів, вона добудує твій будинок і обставить його для тебе. Так! І зігріє тебе на морозі своїми хутрами. Рідкісна удача, мій хлопчику, тим більше, що ти ж так любиш удовиць!» (іл. 1).

Принц Уельський звертається до нареченої: «О, як це бути закоханим – скакати день і ніч, ні про що не думаючи, нічого не пам'ятаючи, не маючи терпіння перемінити сукні, стояти в бризках дорожнього бруду, згораючи від бажання побачити Вас і тільки про це думати, і тільки це і знати, як нібито не було нічого іншого у світі...» (іл. 1). Це трохи змінені слова Фальстафа з шекспірівського «Генріха IV». Імператриця дивиться суворо та залишається холодна до зізнань британського візитера.

Союз Георга і Катерини, франта та дикунки, виглядав комічно та був неможливий. Кінець правління Катерини II характеризується різким погіршенням відносин з Британією. Політична ворожнеча між Англією та Росією у 1791 році досягла свого апогею. Навесні 1791 року розгорівся найгостріший міжнародний конфлікт, який увійшов в історію як «Очаківська криза». Знищення російськими військами Кримського ханства, створення Чорноморського флоту вкрай стривожило англійців. Якщо раніше російський експорт морським шляхом здійснювався через Балтійське море, яке повністю контролювалося британським флотом, то тепер у Росії з'явилася можливість торгувати з Європою, маючи вихід до Чорного моря. 22 березня 1791 р. британський кабінет міністрів прийняв рішення про висунення ультиматуму Росії. Якщо остання відмовиться повернути Очаківську область Туреччині, то Великобританія і союзна з нею Пруссія погрожували оголошенням війни. Дипломатичний тиск супроводжувався створенням відповідного образу Катерини II та її оточення в європейській пресі та, звичайно ж, у карикатурі.

Слід відзначити специфічну комічну деталь, яку досить часто можна зустріти в карикатурах І. Крукшенка. Художник вводить у свої композиції предмети інтер'єру – скульптури, картини – і робить їх живими учасниками змальовуваної сцени. У цьому випадку, по праву руку від Катерини II, – на швидку накиданий бюст Фокса, вічного супутника російської імператриці в англійських карикатурах. У 1791 році, коли Чарльз Фокс, лідер опозиції, виступив в англійському парламенті проти війни з Росією, Катерина наказала зробити бюст Фокса та поставити його в царскосельській Камероновій галереї. Цей жест викликав в Англії шквал насмішок та, звісно ж, не могли обійти його стороною і карикатуристи. Пізніше, у 1793 році, коли Фокс виступив на підтримку Польщі, бюст було поспішно прибрано.

Політичну подію – спробу Англії укласти союз з Росією – Ісаак Крукшенк змальовує як світську галантну сценку. Мотив, використаний художником, ко-

мічний, пікантний, але карикатуристичної гостроти в ньому немає, як немає її і в характеристиці персонажів, хоча доля гротеску присутня в зображенні російської імператриці та охоронця у ведмежій шкурі (можливо, це Суворов). У цій гравюрі акцент робиться не стільки на образотворчий початок, скільки на текст, що має тут досить важливе значення. По суті, без нього гумористичний сенс твору був би незрозумілий. Це саме «розмовна» карикатура. Вона бавить, розважає, але сильних емоцій не викликає. Яскраво розфарбований аквареллю аркуш виглядає яскраво. Контурний малюнок з рідким штрихуванням в тінях позбавлений пластичної енергії. Ваговитість фігурам швидше додає щільний, в основному, локальний колір.

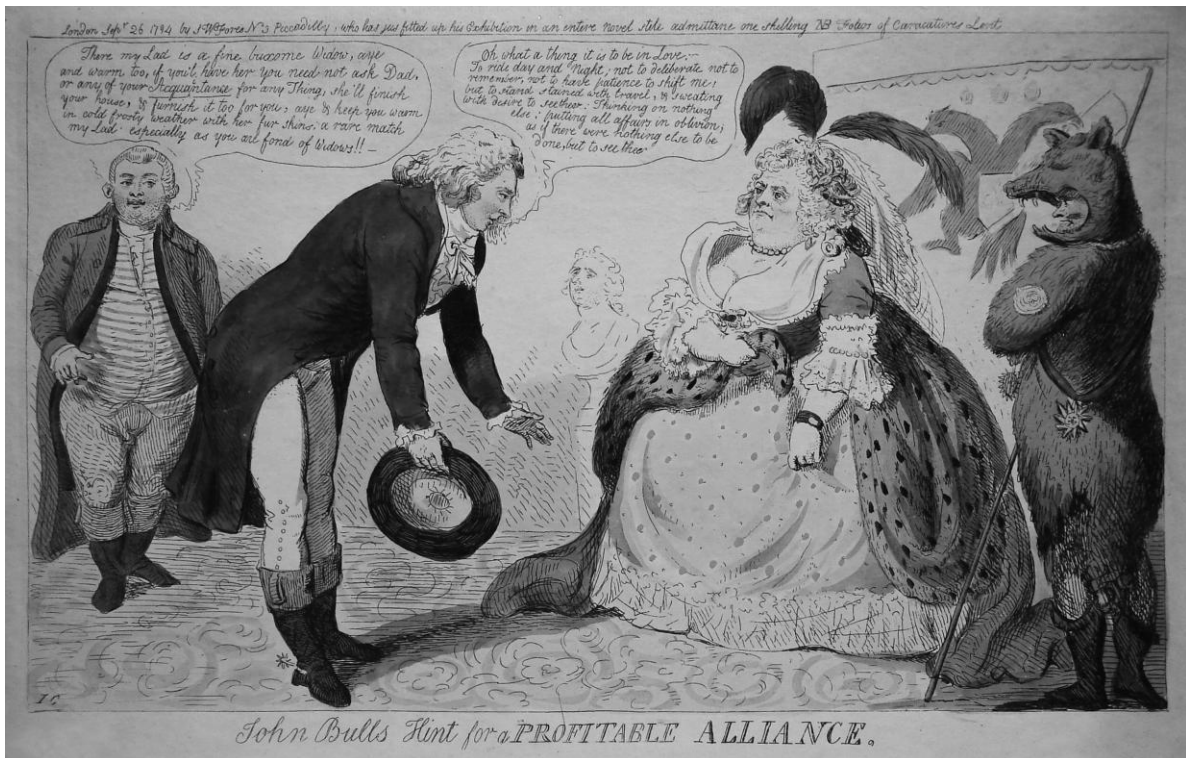
У цьому сатиричному аркуші ясно виражені стійкі стилістичні особливості манери майстра. У досить спокійному малюнку художника переважають зогнуті округлі лінії: об'ємність форм позначається внутрішньо силуетними короткими і довшими паралельними штрихами, прокладеними в затінених місцях. Аналогічно І. Крукшенк передає тіні від предметів, фігур; інколи штрихові лінії перехрещуються, перетворюються на розчерки. Такий малюнок передбачає розфарбовування, яке у Крукшенка завжди яскраве, звучне. Стиль, сам характер карикатури, визначає ще одну важливу особливість образів майстра. Персонажі карикатури здаються нереальними, вони нагадують балаганні маріонетки. У змальованій сцені є момент театралізації, вигаданої умовності, яка передає дійсність в гротескно трансформованому вигляді, що властиво фольклорному мистецтву (лубку, народній літературі, театру). Проте елемент фольклорності перероблений тут специфічною професійною мовою карикатуриста для інтерпретації конкретних політичних подій.

Наукова новизна роботи полягає в розширенні діапазону дослідження англійської карикатури межі XVIII – XIX ст., що може стати предметом вивчення різних дисциплін: мистецтвознавство, соціологія, психологія, психоісторія, філологія та ін. У пропонованій роботі вказаний предмет розглядається як вид художньої творчості зі своєю пластичною мовою та своїми засобами художньої виразності. Слід відзначити, що фундаментального дослідження з англійської політичної карикатури XVIII – XIX ст. немає, тому багато питань до цього часу не висвітлено.

Висновки. На основі культурно-історичного та мистецтвознавчого аналізу зроблено багаторівневе дешифрування аркуша англійської карикатури з колекції Харківського художнього музею. Визначено деякі індивідуальні особливості творчої манери Ісаака Крукшенка: майже відсутність гротеску, досить важливе значення тексту; наявність моменту театралізації, умовності.

Підтверджено, що карикатура є не лише гідним уваги жанром мистецтва, але й цінним джерелом інформації для вивчення історії і культури. При цьому, слід враховувати, що художник-карикатурист лише зрідка залишається неупередженим, його завдання – це представити саме свою точку зору. За допомогою певних художніх засобів він створює позитивне або негативне враження, часто засноване на стереотипах. За кожним з іноземних персонажів англійських карикатур закріплювалося декілька незмінних характеристик, що переходили з ар-

куша в аркуш, щоб героїв карикатур легко було впізнати. Імператриця Катерина II була першим російським персонажем, що регулярно з'являвся в англійських карикатурах. При створенні сатиричних аркушів, особливо зовнішньополітичного характеру, англійські карикатуристи доволі часто використовували символи-персоніфікації: Російський ведмідь, Джон Буль та ін. Доведено, що будь-яка політична сатирична гравюра – це ребус, і найскладніше – це розгадати історичний контекст, який виражено через візуальний.

Іл. 1. Ісаак Крукшенк. Натяк Джона Буля на вигідний союз. 1794.
Офорт, акварель. 248x401. Харківський художній музей

Література

1. Анатомия смеха. Английская карикатура XVIII – первой трети XIX века / Авт.-сост. В. М. Успенский – М.: Арт Волхонка, 2016. – 352 с.: ил.
2. Ефимов Б. Е. Основы понимания карикатуры / Б. Ефимов. – М.: Изд-во Академии художеств СССР, 1961. – 71 с.: ил.
3. Ровинский Д. А. Подробный словарь русских гравированных портретов: Т. I. / Д. Ровинский. – IV. СПб.: Тип. Импер. Акад. наук, 1886-1889.
4. Рябов О. В. Охота на медведя: о роли символов в политической борьбе // Неприкосновенный запас / О. Рябов. – 2009. – № 1 (63). – С. 195 – 207.
5. Успенский В. М. Имперский шаг Екатерины: Россия в английской карикатуре XVIII века. / В. М. Успенский, А. А. Россомахин, Д. Г. Хрусталёв – СПб.: Арка, 2016. – 251 с.
6. Успенский В. М. Казаки и Русский Мороз: Россия в английской карикатуре до и после 1812 года / В. М. Успенский, А. А. Россомахин, Д. Г. Хрусталёв. – СПб.: Арка, 2014. – 251 с.

7. Швыров А. В. Иллюстрированная история карикатуры с древнейших времён до наших дней / А. Швыров. – Спб.: Тип. Пантелеева, 1904. – 404 с.
8. Шестаков В. П. История английского искусства. От средних веков до наших дней / В. Шестаков. – М.: Галарт, 2010. – 472 с.
9. Alexandre A. L'art du rire et de la caricature / A. Alexandre. – Paris: Ancienne maison Quantin, 1903 – 392 p.
10. Filon A. La caricature en Angleterre / A. Filon. – Paris: Librairie Hachette, 1902. – 282 p.
11. George M. D. Catalogue of Political and Personal Satires Preserved in the Department of Prints and Drawings in the British Museum / M. D. George. – London, The British Museum, 1870–1954 – Vol. I-XI.
12. Klingende F. D. Hogarth and English caricature / F. D. Klingende. – London: Transatlantic arts ltd., 1944. – 72 p.
13. Lynch B. A history of caricature / B. Lynch. – London: Faber and Gwger, 1926. – 126 p.
14. Piltz G. Geschichte der evropaisehen Karicatur / G. Piltz. – Berlin: VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1976. – 329 p.
15. Veyrat, G. La caricature à travers les siècles / G. Veyrat. – Paris: Charles Mendel, 1895. – 92 p.
16. Wright T. Caricature history of the Georges / T. Wright. – London: John Camden Hotten, 1867. – 639 p.: ill.

References

1. Uspenskij, V. M. (Eds.). (2016). Anatomy of laughter. English Caricature of the XVIII – first third of the XIX Century. Moscow: Art Volhonka [in Russian].
2. Efimov, B. E. (1961). Basics of understanding caricature. Moscow: Izd-vo Akademii hudozhestv SSSR [in Russian].
3. Rovinskij, D. A. (1886-1889). Detailed dictionary of Russian engraved portraits. Sankt-Peterburg: Tip. Imper. Akad. Nauk, Vol. I – IV [in Russian].
4. Ryabov, O. V. (2009). Hunting for the bear: the role of symbols in the political struggle. *Neprikosnovennyj zapas*, 1 (63), 195-207 [in Russian].
5. Uspenskij, V. M. & Rossomahin, A.A. & Hrustalyov, D.G. (2016). Imperial stride: Russia in the English Caricature of the 18th Century. Sankt-Peterburg: Arka [in Russian].
6. Uspenskij, V. M. & Rossomahin, A.A. & Hrustalyov, DG. (2014). Bears, Cossacks and the Russian Frost: Russia in the English Caricature before and after 1812. Sankt-Peterburg: Arka [in Russian].
7. Shvyrov, A. V. (1904). Illustrated history of caricature from earliest times to the present day. Sankt-Peterburg: Tip. Panteleeva [in Russian].
8. Shestakov, V. P. (2010). History of English Art. From Middle Ages to Today. Moscow: Galart [in Russian].
9. Alexandre A. (1903). L'art du rire et de la caricature. Paris: Ancienne maison Quantin [in French].
10. Filon, A. (1902). La caricature en Angleterre. Paris: Librairie Hachette [in French].
11. George, M. D. (1870-1954) Catalogue of Political and Personal Satires Preserved in the Department of Prints and Drawings in the British Museum. London: The British Museum, Vol. I-XI [in English].
12. Klingender, F. D. (1943). Hogarth and English caricature. London: Transatlantic arts ltd. [in English].
13. Lynch, B. (1976). A history of caricature. London: Faber and Gwger [in English].
14. Piltz, G. (1976). Geschichte der evropaisehen Karicatur. Berlin: VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften [in German].
15. Veyrat, G. (1895). La caricature à travers les siècles. Paris: Charles Mendel [in French].
16. Wright T. (1867). Caricature history of the Georges. London: John Camden Hotten [in English].